

ДА ПЫТАННЯ АБ ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЙ СПАДЧЫНЕ Я. ЦІХІНСКАГА

Таццяна Памазенка (Мінск)

Язэп Ціхінскі вядомы ў гісторыі навукі перш за ўсё як аўтар шматтомнага “*Biélaruska-polska-rasijskaga sloŭnika*”, даволі высока ацэненага многімі спецыялістамі (Я. Байковым, А. Вяржбоўскім, М. Гуліцкім, М. Федароўскім, Л. Шакуном і інш.). З’яўляючыся практычна першай спробай трохмоўнага слоўніка новай беларускай літаратурнай мовы, праца Ціхінскага адыграла немалаважную ролю як зыходны пункт у развіцці перакладной шматмоўнай лексікаграфіі. На жаль, многія аспекты слоўнікавай дзейнасці на сённяшні дзень мала вывучаны, паколькі рукапіс вучонага захоўваецца ў фондах бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс) і недаступна шырокім колам грамадства.

Мэта нашага артыкула – дапоўніць і ўдакладніць вядомыя звесткі пра лексікаграфічную дзейнасць Я. Ціхінскага: акрэсліць гісторыю стварэння “*Biélaruska-polska-rasijskaga sloŭnika*”, даць больш поўнае яго апісанне, прааналізаваць змест і структурныя асаблівасці, акрэсліць ролю ў гісторыі беларускай лексікаграфіі.

Працу па збіранні лексікі беларускай мовы для вялікага трохмоўнага “*Biélaruska-polska-rasijskaga sloŭnika*” дробны памешчык Магілёўскай губерні Я. Ціхінскі распачаў яшчэ ў 70-х гг. XIX ст. Яна была завершана аўтарам толькі ў пачатку XX ст. (у 1900-х гадах). Аб гэтым сведчаць надпісы, зробленыя на старонках рукапісу: над літарай Д (*daliczania – dalikacisca*) складальнік пазначыў алоўкам “*1 styc. 1906*” (930, 1r), над літарай К (*kaczassa – kaczan*) “*4 listap. 1906*” (933, 3r). Даследчык М.Ф. Гуліцкі ўказвае на своеасаблівасць слоўнікавай працы, паколькі ў ёй выкарыстоўваецца трохмоўе, што абумоўлена грамадска-палітычнымі ўмовамі Беларусі таго часу [7, с. 112]. “Развіццё слоўнікавага саставу беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адбывалася ва ўмовах існавання на Беларусі так званага полілінгвізму, калі рускія і польскія словы мелі шырокі доступ і ўзбагачалі яе моўна-стылістычныя сродкі” [1, с. 56]. Ціхінскі імкнуўся адштурхнуцца ў пэўным сэнсе ад гэтых моў, пераважна абапіраючыся на наяўныя сродкі беларускай мовы.

Праца над слоўнікам адбывалася на працягу 40 гадоў, па гэтай прычыне аўтар згубіў зрок. (Аб тэмпе яго працы сведчаць некаторыя факты. З 1904 г. пачаў пісаць у наступным тэмпе: том А на кожным з 11 аркушаў па 16 старонак мае даты: 1, 7, 9, 12, 16, 18, 20, 25 верасня, 8, 9, 19 кастрычніка 1905 г., 37 аркушаў тома К напісаны з 1 лістапада 1906 г. па 26 мая 1907 г.; 96 аркушаў тома Т (каля 30 тыс. слоў) напісаны за год і г.д.) [6, с. 4]. Пасля 1917 г. Ціхінскіяжжэ хварэў і ў новых эканамічных умовах не меў магчымасці выдаць слоўнік на ўласныя сродкі. У 1921 г. першапачаткова рукапіс ад роднага сына Ціхінскага, які жыў у Маскве, трапіў прадстаўніку

навукова-літаратурнага аддзела Народнага камісарыята асветы Беларусі. Пасля заснавання Інбелкульта перададзены ў бібліятэку Інстытута. 16-томны рукапіс перакладнога “Biełaruska-polska-rasijskaga sloŭnika” Ціхінскага ў 641 аўтарскіх аркуша¹ прадстаўляў на той час галоўную цэннасць Інстытута. Я. Байкоў добра быў знаёмы з рукапісам слоўніка і адзначаў памер працы прыкладна ў 10250 старонак на 150 тысяч слоў беларускай мовы [2, с. 114].

Да Вялікай Айчыннай вайны Інстытут мовазнаўства з машынапіснай копіі, зробленай у Маскве, рыхтаваў слоўнік да выдання, аднак у 1941 – 1944 гг. рэдакцыйныя матэрыялы слоўніка загінулі ў Мінску разам з іншымі навуковымі каштоўнасцямі АН БССР (4 тамы на літары В, Н, О, Р, каля 3 тыс. старонак). Частка рукапісу, якая захавалася, адшукана ў пачатку 1958 г. малодшым навуковым супрацоўнікам Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР А.А. Вяржбоўскім у фондах АН Літвы (6 спраў пад нумарамі F21-929, F21-930, F21-931, F21-932, F21-933, F21-934, 7308 старонак) [9 – 14] разам з лістом вядомага беларускага этнографа і фалькларыста М. Федароўскага ў лісце да дачкі складальніка ад 10 мая 1906 года, дзе даецца вышэйшая ацэнка яго працы – тома А на 30 тыс. слоў. Па словах А.А. Вяржбоўскага, у час вайны рукапіс трапіў у Вільнюс. Пасля яго вызвалення розныя архіўныя матэрыялы, сярод якіх знаходзіўся рукапіс, у 1945 г. былі апячатаны і ў 1946 г. размеркаваны паміж Вільнюскім дзяржаўным універсітэтам, АН і Цэнтральным Архівам Літоўскай ССР, а часткова адпраўлены ў Мінск. Пра гэта сведчыць кароткае паведамленне ў літоўскай газеце “Tiesa” ад 9 сакавіка 1958 г. і рэцэнзія на “Biełaruska-polska-rasijski sloŭnik” навукоўца, надрукаваная 18 жніўня 1961 г. (машынапіс), якая захавалася ў фондах Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва ў Мінску [6, л. 24 – 25].

У мегаструктуру слоўніка Ціхінскага ўваходзяць аўтарская прадмова і корпус лексічных адзінак. У якасці прадмовы да рукапісу аўтар падае шэсць кароткіх заўваг, якія датычаць напісання беларускіх слоў і ілюстрацыйнага матэрыялу:

1. *Kaŭde «O», na ktrre nie pada akcent, zamienia się na «A».*
2. *W niektrrych odcieniach tej mowy, a mianowicie w ziemiach pólnocno-wschodnich «O», na ktrre nie pada akcent, przechodzi w tępy odgłos, jak by w «U» (myłdaja).*
3. *Kaŭde «O», na ktrre nie pada akcent, zamienia się w «JA».*
4. *W ziemiach połodniowo-zachodnich w wielu wyrazach nieakcentowane «E» zamienia się na «I» (cipier, nima, nijaki).*
5. *W powiecie Wołkowyskim od Świsłoczy mówią: poŭchodzili, poŭspadali, poŭmierali.*
6. *Forma CCA używana w częściach ziem pólnocno-wschodnich, wschodnich i środkowych, widąc na zachód zmienia się na CSIA lub ną CCIA, a*

¹ У 16 т. па літарах: А – 97 арк., В – 27 арк., С – D – 48 арк., Е – G – 6 арк., Н – 18 арк., І – F – 11 арк., К – L – 54 арк., М – 26 арк., N – O – 52 арк., P – 96 арк., R – 24 арк., S – 53 арк., T – 11 арк., U – 18 арк., W – 39 арк., Z – Ž – 56 арк.

więcej wszystkiego na CSA i ta ostatnia forma wypiera pierwsze z używania.

З прадмовы зразумела, што аўтар карыстаецца фанетычным прынцыпам у перадачы беларускіх рээстравых слоў. У слоўніку паслядоўна перадаецца аканне (*dapláta* – 930, 17v; *kaciól* – 931, 9v; *kachánaczak* – 931, 7r), яканне (*abdzialianie* – 929, 119v; *dapiakác* – 930, 15v; *kacianiáty* – 931, 8r), дзеканне (*paabhládzić* – 932, 1v; *sadzénia* – 933, 4r; *saladzić* – 933, 8r), цеканне (*daprahci* – 930, 18r; *kaciáta* – 931, 8v; *pabáczyć* – 932, 8r; *pabracínski* – 932, 18v), напісанне у нескладовага (*abdziáuwać* – 929, 120r; *dapéŭniwacca* – 930, 15v; *zabaŭlanie* – 934, 10v). Выключэнне складаюць толькі словы з падаўжэннем зычных, якія пад уплывам польскай графікі даследчык не заўсёды адлюстроўвае на пісьме (*daliczanie* – 930, 1r; *kachania* – 931, 7v; *zaaranie* – 934, 4r).

Корпус слоўніка Ціхінскага змяшчае 125 тыс. рээстравых слоў. У параўнанні з іншымі беларускімі перакладнымі працамі XIX – пачатку XX ст., названы слоўнік самы аб’ёмны². Крыніцы матэрыялу слоўніка пакуль што дакладна не высветлена. “Вядома, Я. Ціхінскі прымаў актыўны ўдзел у дваранскіх выбарах і такім чынам быў знаёмы з шматлікімі валаснымі, павятовымі і губернскімі пісарамі, якія маглі дапамагаць яму збіраць картатэку, ад якой пакуль што нічога не знойдзена” [6, л. 30].

Словы ў корпусе размешчаны паводле лацінскага алфавіту, з выкарыстаннем часткова алфавітна-гнездавага спосабу, у выніку чаго слоўнік дасягнуў найбольшага ахопу лексікі, адлюстраваў яе сістэмныя сувязі, бо ў гняздо ўключаліся многія вытворныя словы: **dár, darénia, dareawánia, darawác, darýe, padarúnak, abdárany, abdarénie, abdarawány, abdarawánia, abdarawanie, abdarówywanie, abdarawác, abdarówywác, abdarýc, abdarýcial, abdarýcialka, abdarýwać** (929, 115v). Нават у параўнанні са слоўнікам Насовіча, у слоўніку Ціхінскага больш дасканалыя выпісканы дэрываты: **kachác, pakachác, zakachác, kachácca, pakachácca, zakachácca, kachánaczak, kachánaczka, kachának, kachánka, kachánia, pakachánia, zakachánia, kachány, zakachány, kachánianki** (931, 7v); **кохánенький, кохánка, кохánне, кохáнокъ, кохáный, кохáць, кохáцься** (8, с. 249).

Слоўнікавыя артыкулы не аднародныя па структуры. Пераважная большасць іх змяшчае наступныя зоны: зону намінацыі, зону фанетычнай інфармацыі, зону граматычнай інфармацыі, зону эквівалентаў, зону семантызацыі, зону крыніц матэрыялу:

² Пар.: К. Калайдовіч «Краткий словарь белорусского наречия» (1822) – 67 слоўнікавых артыкулаў, М. Шагідзевіч «Гурэцка-беларускага размоўнік» (1836) – 1000, Ф. Шымкевіч «Збор слоў літоўска-рускай (беларускай) гаворкі» (1838 – 1840) – 2415, П. Шпілеўскі «Словарь белорусского наречия» (1845) – 1500, Я. Чачот «Siownik wyrazow krewickich» (1846) – 200, І. Грыгоровіч «Слоўнік заходнерускай гаворкі» (1847 – 1851) – 4259, С. Мікуцкі «Белорусские слова» (1854 – 1855) – 2010, І. Насовіч «Словарь белорусского наречия» (1870) – звыш 30 000 лексічных адзінак, І. Навіцкі «Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка юго-западной России» (1871) – 582, М. Гарбачэўскі «Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского» (1874) – 5400, С. Мядзведскі «Белорусский словарь» (1910) – 1658.

Sahinác (согинаць) *hl.*, **sahbać** (согбаць), **sahnuć** (согнуць), **schilać** (схилиаць), **schilić** (схилиць) – *schylać* – сгибать. *Nachilać, pachilać, nahinać, naklaniać. Nachylać, pachylać, paginać, naklaniać.* Нагибать, наклонять, склоняють, сгибать. *Sahinać halawu piarad zasnym czalawiekam. Schynać głowę pred zasnym człowiekiem.* Сгибать голову предъ достойнымъ человекомъ (933, 5r).

Іншыя артыкулы прадстаўлены зонай намінацыі, фанетычнай, граматычнай зонамі і зонай адсылак:

Pabahatýrsku (пабагатырську) *nar.* – *hiaráiczna* (932, 8v).

У слоўніку Ціхінскага ў якасці лем ужываюцца розныя разрады лексікі:

➤ **агульнаўжывальныя словы:** *abchód* ‘обходъ’ (929, 105v), *abawiázany* ‘обязанный’ (929, 95r), *abdarawánia* ‘одарение’ (929, 115v), *daliwác* ‘доливать’ (930, 3r), *damóýlany* ‘договоренный’ (930, 8v), *dapamahác* ‘помочь’ (930, 14r), *paarány* ‘вспаханный’ (932, 7r), *paasóbku* ‘отдельно’ (932, 7v), *sád* ‘садъ’ (933, 3r), *saczýć* ‘подстергать’ (933, 3r), *salómiany* ‘соломенный’ (933, 10r), *salódkawy* ‘солодковатый’ (933, 10v), *zabalócić* ‘загрязнить’ (934, 6v), *zababón* ‘сுவѣрѣе’ (934, 5r), *zabaraniác* ‘запрещать’ (934, 6v), *zabáýka* ‘игрушка’ (934, 6r) і інш.;

➤ **навуковыя тэрміны** (уласна беларускія і запазычаныя): *abdykácja* ‘отречение отъ трона’ (929, 119r), *dalina* ‘долина’ (930, 3r), *damahóh* ‘демагогъ’ (930, 5r), *damakrácja* ‘демократія’ (930, 5r), *damaralizácja* ‘деморализація’ (930, 5v), *danácja* ‘даръ’ (930, 11r), *dantýsta* ‘дантисть’ (930, 13r), *dapartámant* ‘департаментъ’ (930, 14v), *dapazýt* ‘депозитъ’ (930, 15r), *daputát* ‘депутатъ’ (930, 20r), *kaalicja* ‘коалиція’ (931, 1v), *kaadjútar* ‘коадьютаръ’ (931, 1r), *kábalt* ‘кобальтъ’ (931, 2v), *kablon* ‘треска’ (931, 5r), *kabatáz* ‘каботажъ’ (931, 3r), *kábuz* ‘кобець’ (931, 5v), *sakól* ‘соколь’ (933, 6v), *sakratár* ‘секретаръ’ (933, 7r), *sakúnda* ‘секунда’ (933, 7v), *sakwéstr* ‘секвестръ’ (933, 8r), *salamándra* ‘саламандра’ (933, 8r), *saláta* ‘салат’ (933, 8v), *salaviéj* ‘салавей’ (933, 8v), *salitra* ‘селитра’ (933, 9r), *kaczár* ‘селезень’ (931, 10r), *zaalóhija* ‘зоологія’ (934, 3r) і інш.;

➤ **дыялектныя словы:** *abciázany* ‘наказанный’ (929, 109r), *abciúpania* ‘загрязнение’ (929, 112v), *abculíndy* ‘огромные клещи’ (929, 113v), *daliwacz* ‘доливка’ (930, 3v), *daníca* ‘миска’ (930, 12r), *darabók* ‘старое лукошко’ (930, 21r), *kabiérac* ‘коверь’ (931, 3v), *kabiálka* ‘корзина’ (931, 4r), *kaciánki* ‘серожки’ (931, 8v), *kaciúba* ‘кочерга’ (931, 9v), *kaczánicca* ‘свертываться’ (931, 10v), *paabirdzia* ‘после обеда’ (932, 2r), *paácić* ‘поблагодарить’ (932, 2v), *paahúrycca* ‘упрямиться’ (932, 6r), *pababiéć* ‘постареть’ (932, 8r), *pabiahúnka* ‘неусидчивая’ (932, 10v), *pabrázkać* ‘побренчать’ (932, 20r), *pabrázkaczu* ‘деньги’ (932, 20r), *saduchi* ‘смерть’ (933, 4r), *sáchoryć* ‘журить’ (933, 2r), *sakatúcha* ‘сварливая’ (933, 6v), *salamácha* ‘соломаха’ (933, 8v), *salatérka* ‘салатница’ (933, 8v), *salupájla* ‘лизунъ’ (933, 10r), *zabajdósić* ‘убить’ (934, 5v), *zabarsány* ‘затянутый’ (933, 8v) і інш.;

➤ **тапонімы** (вядомыя на Беларусі геаграфічныя назвы): *Abcházja* ‘Абхазія’ (929, 105r), *Dalmácja* ‘Далмація’ (930, 3v), *Damászak* ‘Дамаскъ’

(930, 6r), *Damjéttá* ‘Даміетта’ (930, 7v), *Dánja* ‘Данія’ (930, 11v), *Dáncih* ‘Данцигъ’ (930, 11r), *Kaába* ‘Кааба’ (931, 1v), *Kabárda* ‘Кабарда’ (931, 1v) і інш.;

➤ **антрапонімы** (іменны прадстаўнікоў насельніцтва Беларусі, гістарычных дзеячоў і асоб, уласныя назвы старажытных славянскіх, літоўскіх і грэчаскіх багоў і інш.): *Abdón* ‘Авдей’ (929, 117v), *Daminík* ‘Доминикъ’, *Daminika* ‘Доминика’ (930, 8r), *Danila* ‘Данила’ (930, 12r), *Kábuš* ‘Гавріиль’ (931, 5v), *Kabziár* ‘Кабзаръ’ (931, 6v), *Kaciaryna*, *Kácia* ‘Катя’ (931, 8v, 8r), *Kabíra* ‘Кабира’ (931, 5r), *Sachwícja* ‘Софія’ (933, 2v), *Salócha* ‘Саломонида’ (933, 9v), *Zabársni* ‘Тарас’ (934, 8v) і інш.;

➤ **устарэлыя словы** (архаізмы і гістарызмы): *dalmátyka* ‘одежда, въ которую диаконъ и субъдиаконъ въ церковныхъ обрядахъ облачается ’ (930, 3v), *kábat* ‘родъ древней одежды мужской и женской’ (931, 3r), *kabza* ‘въ старину лютневи лира, бандура’ (931, 6r), *sajdák* ‘лук с наличием колчана со стрелами’ (933, 5v), *salópa* ‘известная верхняя одежда женщине, на подобіе плаща’ (933, 10r) і інш.

Зона намінацыі складаецца з рээстравага слова (лемы) і яго варыянтаў. Для слоўніка характэрна выкарыстанне аднакампанентавых лем (складаюцца з адной лексічна-граматычнай адзінкі – слова), выражаных рознымі часцінамі мовы: назоўнікамі (*daliczánia* – 930, 1r; *upádzina* – 930, 3r; *saká* – 933, 6r), прыметнікамі (*dalikátny* – 930, 3r; *kachány* – 931, 7v; *zabáŭkawy* – 934, 10v), дзеясловамі (*abawizác* – 929, 94v; *saladzić* – 933, 8r; *zaahnicca* – 934, 2r), дзеепрыметнікамі (*abaznány* – 929, 98r; *abdúty* – 929, 119r; *zabaróniany* – 931, 8v), прыслоўямі (*dalóka* – 930, 4r; *pabózna* – 932, 17v; *sakrétna* – 933, 7r), прыназоўнікамі (*pa* – 932, 1r; *za* – 934, 1r). Загалоўныя словы падаюцца, пераважна, у зыходнай форме: назоўнікі, прыметнікі і дзеепрыметнікі – у форме назоўнага склону адзіночнага ліку, дзеясловы – у форме інфінітыва. Аднак ёсць значныя адхіленні ад гэтага прынцыпу. У самастойных слоўнікавых артыкулах змяшчаюцца ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*blížej* – 930, 8r; *dalszy* – 930, 4r), формы суб’ектыўнай ацэнкі многіх назоўнікаў (*abcuhi*, *abcužki*, *abcužóczki* – 929, 114r; *dóm*, *damók*, *damóczak* – 930, 8r; *saldát*, *saldácik*, *saldatciúha* – 933, 9r; *sabáka*, *sabáczka*, *sabaczuha* – 933, 1r), дзеясловы загаднага ладу (*abdziary* – 929, 120r), незакончанага і закончанага трыванняў (*abaznac* і *abaznawać* – 929, 97r; *abdrápnucca* і *abdrápywacca* – 929, 118v).

Да многіх рээстравых слоў аўтар падае акцэнталагічныя, фанетычныя і марфалагічныя варыянты: *abawiażania* і *abawiażania* (929, 94v); *daliwacz*, *daliwak* і *daliŭka* (930, 3v); *danina* і *dań* (930, 11r); *daptác* і *taptác* (930, 19r); *kabzá*, *kobzá* і *kapszá* (931, 6r); *káchla*, *káfla* і *káfal* (931, 7v); *sábas*, *sábat* і *szábus* (933, 1v); *sahajdák* і *sajdák* (933, 5v); *salóny* і *sólany* (933, 10r). Адны варыянты змешчаны ў адзін артыкул (*saká*, *sóka*, *asaká* (сака) *s.ż.* – *osoka* – *осока* (933, 6r)), другія ў розныя з адсылкай да галоўнага (**zaakruhlenie** – *zaakruhlenia*, **zaakruhlenia** – *zaokruglenie* – *округление* (934, 2v)).

Некаторыя загалоўныя лексемы аўтар суправаджае шэрагам сінонімаў (семантычных, стылістычных або кантэкстуальных), якія часам утвараюць сінанімічныя рады: **abawiaćca** ‘опасаться’ – **bajaćca** – **puzaćca** – **ulakaćca** (929, 94v); **abcóŭny** ‘общительный’ – **prywiétliwy** – **pryjácialski** – **tawarýski** – **razmóŭny** (929, 113v); **abérža** ‘трактирь’ – **dom zajézdny** – **haspóda** – **karczmá** – **traktýr** (929, 122r); **abfíta** ‘обильно’ – **baháta** – **mnóha** – **poŭna** – **sazbýtkam** (929, 123r); **dalína** ‘далина’ – **nizína** – **padól** (930, 3r); **kabán** – **wiaprúk** – **parsiúk** (931, 2v); **saczén** ‘лепеха’ – **skawaródnik** – **lapiószka** – **pampúszka** (933, 2v).

Фанетычная зона ў беларускіх перакладных слоўніках адлюстроўвае правілы вымаўлення слоў і ўключае звесткі пра гукавы склад слова (сегментная фанетыка) і яго прасадыхную характарыстыку (націск, тон).

Найбольш пашыраным спосабам адлюстравання гукавога складу слова на пісьме з’яўляецца выкарыстанне сімвалаў транскрыпцыі. Фанетычная транскрыпцыя – гэта спецыяльны спосаб запісу, які дакладна перадае вымаўленне. У фанетычнай транскрыпцыі кожны гук абазначаецца асобным значком. Усе транскрыпцыйныя сістэмы, якія выкарыстоўваюцца ў перакладных слоўніках, падзяляюцца на тры асноўныя групы: алфавіт роднай мовы карыстальніка; алфавіт замежнай мовы, слова якой транскрыбуецца; спецыяльны фанетычны алфавіт.

У “*Biélaruska-polska-rasijskim sloŭniku*” знаходзіць адлюстраванне першы варыянт транскрыпцыі, г. зн. аўтар выкарыстоўвае транскрыпцыю кірыліцай: **abciáhać** (*абцягаць*) – 934, 6v; **dapuszczénia** (дапушчэння) – 930, 19v; **pabracínski** (пабрацінскі) – 932, 18v; **sabáchy** (сабачы) – 933, 1r; **zabaraniánia** (забараняння) – 934, 8v і інш.

Супрасегментныя (надгукавыя), або прасадыхныя характарыстыкі ў слоўніку адлюстроўваюць правілы пастаноўкі націску ў словах. У адрозненне ад ранейшых перакладных лексікаграфічных прац XIX ст., напрыклад, слоўнікаў К. Калайдовіча, М. Шагідзевіча, Ф. Шымкевіча, усе загалоўныя словы праакцэнтаваны: **damalawáć** (930, 5v), **damászny** (930, 6v), **pabájać** (932, 8v), **pabáwicca** (932, 10r), **sahán** (933, 5r), **samabytność** (933, 10v) і інш. Прычым, у лексікаграфічнай працы фіксуецца і рухомы націск, калі пры змене слова (ці яго формы) апошні мяняе сваё месцазнаходжанне, напр.: **daprawádzić** і **dapraważáć** (930, 19r), **dapiécz** і **dapiakáć** (933, 5r); **kabálny**, **kabalistýczny** і **kabalistaŭski** (931, 2r); **sakrúszywacca** і **sakruszácca** (933, 57v).

Граматычная характарыстыка слоў у слоўніку ўключае толькі парадыгматычны кампанент, што змяшчае інфармацыю пра прыналежнасць слова да пэўнай часціны мовы, уканне на неабходныя граматычныя формы. Адзначаная інфармацыя фіксуецца з дапамогай граматычных памет. Аднак зона граматычнай інфармацыі распрацавана Ціхінскім недасканала. Граматычныя паметы выкарыстоўваюцца абмежавана: паказчыкі часцін мовы для назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, дзеепрыметнікаў, прыслоўяў, зрэдку вызначаецца род назоўнікаў: **abdziáŭbany** *pr.* оклеванний (929, 120r);

dalou *nar.* долой (930, 4r); **kabiércawy** *pr.* ковровый (931, 4r); **kachánia** *s.s.* любовь (931, 7v); **pablédly** *pr.* побледнелый (932, 15r); **pabórca** *s.m.* сборщик (932, 17r); **sabáczy** *p.* собачий (933, 1r) **zabalócić** *hl.* загрязнить (934, 6v); **zabáu** *ka* *s.ż.* игрушка (934, 10r).

Стылістычнымі паметамі аўтар увогуле не карыстаўся, таму беларускія словы з яўна выражанай эмацыянальнай афарбоўкай перакладаюцца нейтральнымі польскімі і рускімі адпаведнікамі, напр.: *kaciúba* ‘кочерга’ (931, 9v); *kaczánicca* ‘свертываться’ (931, 10v); *pabrázkaczy* ‘деньги’ (932, 20r); *zabajdosić* ‘убить’ (934, 5v) і інш.

У слоўніку прадстаўлены звесткі аб этымалогіі многіх лексем. Этымалагічныя даведкі часцей за ўсё зводзяцца да ўказання, з якой мовы запазычана пэўнае паняцце: **dalmátyka** (дальматыка) *s.ż.* – *dalmatyka z lacin.* – далматика (930, 3v); **dalihójda** (далигойда) *s.ż z litowsk.* – *przypiewek* – припев (930, 1r); **dáma** (дама) – *dama z hrancuz.* – дама (930, 3v); **damahóh** (дамагог) – *damagog z greck.* – демагог (930, 5r); **kabatáz** (кабатаж) *s.m.* – *kabotáz z hrancuz.* – каботаж (931, 3r); **kabák** (кабак) – *kabak z rossyj.* – кабак (931, 1r); **kácar** (кацар) – *kácerz z niemick.* – еретик (931, 6v); **sahajdák** (сагайдак) – *sahajdak z tatars.* – колчан (933, 5r).

Усебаковае раскрыццё значэнняў і адценняў значэнняў беларускіх слоў забяспечваецца шляхам падбору польскіх і рускіх адпаведнікаў: **abchód** – *abchod* – обход (929, 105v); **dár** – *dar* – дар (931, 10r); **paasóbku** – *oddzielnie* – отдельно (932, 7v); **pabáczycca** – *zobaczyć* – повидацца (932, 8r); **pabiéhać** – **pabiégać** – побегать (932, 13v); **sakúnda** – *sekunda* – секунда (933, 7v); **samabýtny** – *samobýtny* – самобытный (933, 10v). З прыкладаў відаць, што беларуская, руская і польская мовы маюць мноства агульных, семантычна адэкватных слоў. Таму складальнік у абсалютнай большасці здолеў падбраць правільныя лексічныя адпаведнікі як з польскай, так і з рускай моў. Пры гэтым, аўтар карыстаўся як поўнымі, так і частковымі эквівалентамі (г.зн. некалькімі сінонімамі пры ўмове, калі рускі і польскі адпаведнікі не ахопліваюць поўнаасцю семантыку беларускага слова): **dapiakác** – *dopinać* – досождаць, упрекать (930, 15v); **kaciólka** – *krąg, krózek* – круг, диск (931, 9v); **zabalamúcić** – *zabalamusić* – баламутить, путать (934, 6r).

Відавочна, кожная з адзначаных моў выпрацавала шмат сваіх уласных адзінак, у многіх агульных словах адбыліся значныя семантычныя змены, у сувязі з чым страцілася былая поўная эквівалентнасць. У дадзеным выпадку складальнік выкарыстоўваў безэквівалентны пераклад, гэта значыць пераклад пры дапамозе тлумачэння: **darabók** – *stara kobialka* – старое лукошко (930, 21r); **dapaŭdnia** – *dopoludnie* – утреннее время (930, 14v); **kaczálka** – *walkownica* – валець для качания белья (931, 10r); **pabrukawác** – *pabrukować* – мостить камнями (932, 20v); **sádzisty** – *sadzisty* – весь в садах (933, 5r); **sadryhnúć** – *drzeć* – дрожать от холода; **salanína** – *slonina* – свиное сало (933, 8v).

Спецыфічна беларускія агульнаўжывальныя і дыялектныя словы не заўсёды ўдавалася лексікографу забяспечыць дабраякаснымі адпаведнікамі, у сувязі з чым назіралася:

➤ разыходжанне ў семантычных адценнях лемы і перакладных эквівалентаў (аб'ём значэння рээстравага слова значна шырэйшы (вужэйшы), чым аб'ём значэння эквівалента: **panádlıwy** – *nalogowy* – неісправимый (932, 46v); **papléchnik** – *popléchnik* – заступнік (932, 68v);

➤ разыходжанне ў адзнаках стылістычных характарыстык слоў пры перакладзе. Так, рознастылявымі эквівалентамі карыстаецца аўтар, перакладаючы беларускую дыялектную адзінку *zábalać* нейтральным польскім *bawelno* і рускім *бумага* (934, 6r). Аналагічна перакладаюцца словы: *sabączka* – *loruch* – репейник (933, 4r), *kabýlnik* – *mlecza* – груздь (931, 6r), *sadúchi* – *smierć* – смерть (933, 4r); *zabáŭkać* – *zadzwońić* – зазвонить (934, 10v);

➤ разыходжанне ў падачы форм загалованых лексем і адпаведнікаў пры перакладзе. Напрыклад, да дзеясловаў закончанага трывання аўтар падае дзеясловы-эквіваленты незакончанага трывання: **paabiacać** – *obietac* – обещать (932, 1v); **zaachócić** – *zaachócić* – пріохачивать (930, 14v); **zaaktykawać** – *zaoblatować* – явить (934, 2v). Часам складальнік, не падабраўшы адпаведніка з той самай часціны мовы, што і рээстравая адзінка, падае іншую часціну мовы: **pabiahúnka** – *biegaczka* – неусидчивая (932, 10v); **pabiaréźnik** – *prybrzny* – прибережный (932, 12v); **sakatúcha** – *swarliwa* – сварливая (933, 6v).

Ад вызначэння дакладнага аб'ёму значэнняў загатоўнага слова і правільнай распрацоўкі яго сэнсавай структуры залежыць дакладнасць прадстаўленага эквівалента (або эквівалентаў). Як вядома, складаныя праблемы семантычнай структуры слова, раздзялення слова на значэнні (філіяцыі), пытанні суадносін і сувязей яго значэнняў, размежавання амонімаў і мнагазначных слоў заўсёды выклікаюць вялікія цяжкасці ў практычнай лексікаграфіі.

Увогуле, аналіз рээстра слоўніка сведчыць, што складальнік усебакова раскрываў значэнні слоў, даваў ім кваліфікаванае, даходлівае тлумачэнне: **Kábuz** – кобець. *Ptuszką z hatunką drapieżnych dziannych rodu sakalow, mają 13 hatunkai. Птица из ряда хищных дневных породы соколов, имеет 13 совтов* (931, 5v); **Sajdák** – колчань. *Slowa tatarskaja, wkluczajet w siebie i luk, i kalczan, I szto do jaho nalezyć. Kalczan – miaszok na strely. Слово татарское, заключающее в себя и лук, и колчань, и что только относится к нему. Колчань – чехоль на стрелы* (933, 5v); **Sakawík** ‘березовица’. *Sok biarozawy, szto nazywajut zwyczajna biarozawik. Березовая течь, называемая обыкновенно березовица* (933, 6v); **Salóma** ‘солома’. *Ladyha żyta i druhich hatunkai kalasawoha zboża. Стебли ржи и других родов колосового хлеба* (933, 9v); **Zaalóhija** ‘зоологія’. *Nawuka, szto maić za pradmiet usiakuju żywiolu i ich apisania. Наука, имеющая за предмет животных и их описание* (934, 3r). Прыклады паказваюць, што лексікограф карыстаўся пераважна разгорнутымі

апісальнымі тлумачэннямі. Артыкулы з анамастычнымі назвамі змяшчаюць звесткі энцыклапедычнага характару, як, напрыклад, у дадзеным выпадку: **Daníla** – Данила. *Czacwiorty z tak zwanych wialikich prarokaj, na wygnanii u Babiloni pryniaŭ imia Baltazara. Четвертый из так званных больших пророков, на изгнании в Вавилоне принял имя Вальтозара.* (930, 12r); **Dáncih** – Данцигъ. *Miesta u Pruskai raheneyi, waroŭnia prerwaha klasa nad reczkaju Matlowaju, katoraja upadajet da Wisly a milu darohi ad mora Baltyckaha. Городъ в Прускай регенциі, крепость первого класса на реке Мотлой, впадающей в Вислу, отходящей на милью от Балтийскаго моря* (930, 11r).

Значэнні мнагазначнага слова падаюцца ў пэўным парадку: на першым месцы ставіцца самае пашыранае і найбольш даўняе неперамоснае значэнне, далей ідуць тыя значэнні, якія развіліся з папярэдніх, пасля пераносныя значэнні. Адценні значэнняў аддзяляюцца коскай, блізкія паміж сабой значэнні – кропкай або кропкай з коскай: **sadzíba** 'saedziba, asada; kusok hruntu hdzie budynki, ahkrod, dwor. Pancki dwor u dziareŭni' (933, 4v); **salamácha** 'ciesta prazanaja; patrawa z muki zasypannaj u haraczuju wadu, lamieszka' (933, 8v); **saldát** 'Toj szto slużyć u wojska, bawicca žaŭnierkaju. Saldaciuha, rycar, wajaka, bahatyr' (933, 9r);

У падачы амонімаў няма строга вытрыманай сістэмы. Так, у адных выпадках яны размяжоўваюцца і прыводзяцца ў асобных слоўнікавых артыкулах, як, напрыклад, амарафы (лексічныя амонімы) або амографы (графічныя амонімы): **Dalína** 'Nizina, padol'; **Daliná** 'Addalenia, adlehlaść' (930, 3r); **Sála** 'Żyr szto atrymuicca z zywoj żywioly. Atylaść'; **Sála** 'Wialiki pakoŭ u miaszkawniu dzieli caramanjalnaha pryniacia hasciej' (933, 8r). У другіх выпадках яны аб'яднаны ў адзін, напрыклад, амографы: **Darabánić** 'U bubin bie, bapabanić. Paŭtarać wsio adno i to samaja, jak pilu pilić' (930, 20v); **Kabála** 'Tradycja, padania żydoŭskaja; umienia tajemnaja abcawać z duchami. Hadania u karty sztoŭ wiedać szto budzić. Spisak, intryha, plotka, zmowa' (931, 2r); **Kabýla** 'Zwyczajnaja kłacza, staraja kłacza, baba durnaja, niazhrabnaja. Hatunak sliwak. Takij panarad, na katoram kladut skazancaŭ na knutawania' (931, 5v); **Kaciánki** 'Walreasianaja kosmatyja kistaczki, u niekatarych dziareŭjaŭ jak u wiarby. Paspalitaja nazwania kaniuczyny i piżmy' (931, 8v).

Зона адсылкі ўсталёўвае сувязь паміж элементамі слоўніка, звычайна паміж загаловачнымі адзінкамі. У слоўніку адсылкамі складальнік карыстаецца ў наступных выпадках:

1) пры падачы пачатковых і варыянтных памяншальных форм назоўнікаў: **abcásik** (абцасік) *s.m.* – **abcás**, **abcás** (абцас) *s.m.* – **obcas** – каблукъ (929, 104r); **kabrialécik** (кабріалец) *s.m.* – **kabrialét**, **kabrialét** (kabrialét) *s.m.* – **kabriolét** – кабріолетъ (931, 5v); **sadóczek** (садочек) *s.m.* – **sád**, **sadóczyk** (садочик) *s.m.* – **sád**, **sadók** (садок) *s.m.* – **sád**, **sád** (садъ) *s.m.* – **sad** – садъ (933, 3r);

2) для ўстанаўлення сувязі паміж сінанімічнымі словамі рээстра: **kachánka** – любіўніца, **kachánka** – matrésa, **kachánka** – amántka, **kachánka** –

milaśńiczka, **kachánka** – kochanka – любовница (931, 7v); **pabiéhci** – **pabiédz** – побегъ, **pabiéhci** – dziarnuć (932, 13v); **salódki** – slodki – сладкій, **salódki** – smászny (933, 9v);

3) для перадачы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: **dálszy** (дальши) – **dalóki**, **dalóki** (далиоки) *p.* – daleki – далекий (930, 4r);

4) для адлюстравання акцэнталагічных, фанетычных і марфалагічных варыянтаў загалоўных лексем: **damówy** – *damawý*, **damawý** – *domowy* – домашний (930, 7r); **pabrézza** – *pabiareža*, *pabiareža* – *przybreže* – побережье (932, 20v); **sakadýnka** – *sakatucha*, **sakatúnia** – *sakatucha*, **sakutníca** – *sakatucha*, **sakatúcha** – *swarliwa* – сварливая (933, 6v); **salýp** – **salúp**, **salúp** – *liźnqé* – лизь (933, 10r).

Варта мець на ўвазе, што якасць перакладных слоўнікаў у многім залежыць не толькі ад грамацкай арганізацыі загалоўных слоў з уласцівымі ім граматычнымі і функцыянальна-стылістычнымі характарыстыкамі, ад дакладнасці ў падборы эквівалентаў і навукова абгрунтаванай семантызацыі, а таксама ад метадычна мэтазгоднага забеспячэння адпаведных слоўнікавых артыкулаў неабходным ілюстрацыйным матэрыялам. Лексікаграфічная ілюстрацыя – словазлучэнне ці сказ, што змяшчае загалоўную адзінку або яе форму і тым самым дэманструе яе семантычныя паводзіны ў пэўным кантэксце. Наяўнасць адзначанага апошняга кампанента ў структуры слоўнікавага артыкула ўяўляецца вельмі важнай часткай лексікаграфічнага выдання, паколькі дастатковая насычанасць слоўнікавых артыкулаў шматмоўным фактычным матэрыялам наглядна пацвярджае прапанаваныя слоўнікам рэкамендацыі семантычнага, стылістычнага і граматычнага плана, дазваляе ўдакладніць прапанаваныя слоўнікам эквіваленты, а ў канчатковым выніку садзейнічае пісьменнаму засваенню разнастайных сродкаў выхадной мовы. Слоўнікі без ілюстрацыйнага матэрыялу аказваюцца ў пэўнай ступені абмежаванымі, у некаторых выпадках нават прыводзяць да блытаніны ва ўжыванні тых ці іншых эквівалентаў.

Ціхінскі шырока выкарыстаў ў сваёй працы экзэмпліфікацыі (прыклады словаўжывання). Аб гэтым сведчыць наяўнасць у рукапісу каля 46 тысяч трохмоўных (беларуска-польска-рускіх) прыкладаў, што ўтвараюць зону крыніц матэрыялу і прадстаўлены наступным чынам:

➤ кароткімі сказамі бытавога характару: **Abbiŭki** ‘обивки’. *Abbiŭki, szto adlacieli pry maladzbie ad snapoy, treba zaraz piaramalacić.* Оббитые при молотбе колосья следует сейчас же перемолотить (929, 102r); **Abcierć** ‘обтирать’. *Abcierć treba miadnicu szto myjucca.* Следует обтереть умывальницу (929, 110v); **Daliwacz** ‘доливка’. *Adnu boczkę zastawić na daliwacz.* Оставит одну бочку для доливки (930, 3v); **Darabók** ‘старое лукошко’. *Kiń użo hetý stary darabok.* Брось это старое лукошко (930, 21r); **Pabiwác** ‘побивать’. *Pabiwac kola hlybiaj u ziamlu.* Побивать колья глыбее в землю (932, 14v);

➤ асобнымі фразамі і словазлучэннямі: **Abawiázannaść** ‘обязанность’. *Wsiakuju abawiazannaść sprajniać treba jak należyć.* Всякую

обязанность следует исполнять совестно (929, 95r); **Abaznácca** ‘ознакомиться’. *Sztob wiedać narod, treba abaznacca z jaho historyjaj. Чтобы знать народъ, нужно ознакомиться съ его исторіей* (929, 97r); **Kaadjútar** ‘коадьютарь’. *Kaadjutar biskupa. Кoadьютаръ бискупна* (931, 1v); **Káchla** ‘кафля’. *Pieczka z kafhaj. Кафлявая печь* (931, 7v); **Sajéta** ‘сукно’. *Car u blankitnaj sajeci. Царь въ голубомъ сукне* (933, 5v);

➤ ідыяматычнымі выразамі (фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі): **Dapisácca** ‘дописаться’. *Dapisacca da backawaj chaty. Дописаться до тюрьмы* (930, 17r); **Dár** ‘даръ’. *Dar za dar. Даръ за даръ* (933, 8r); **Kabýla** ‘кобыла’. *Na kabyli jezdzić, a kabyly szukaie. На кобыле ездить, а ищетъ кобылу* (931, 5v); **Paapásawacca** ‘побояться’. *Paapasawacca waijka dyk i u les chadzić nia treba. Боявшись волка и въ лесъ ходитъ не следуетъ* (932, 6v); **Saladzić** ‘солодить’. *Saladzić szto miodom. Солодитъ что медомъ* (933, 8r); **Zabajdosić** ‘убить’. *Lapiej być pobitym jak zabajdosić. Лучшие быть побитымъ какъ убитымъ* (934, 5v).

Адзначаныя вышэй кампаненты ў мікраструктуры слоўнікавага артыкула даюць падставы кваліфікаваць рукапіс Ціхінскага па жанры як лексікаграфічную працу перакладнога характару з элементамі тлумачальнага і сінанімічнага. Як адзначае М.Ф. Гуліцкі, “такі тып слоўніка для сучаснай лексікаграфіі нехарактэрны і непрыдатны, у гісторыі слоўнікавай практыкі ён таксама адзінкавы і своеасаблівы” [7, с. 119].

З пункту гледжання дасягненняў сучаснай навукі звяртаюць на сябе ўвагу недахопы і памылкі ў перакладзе асобных семантычных адценняў слоў, адсутнасць функцыянальна-стылістычных характарыстык, недастатковая распрацаванасць сістэмы граматычных памет, разнабой у адлюстраванні амонімаў і інш. Аднак гэтыя недакладнасці ў слоўніку не змяншаюць агульнай каштоўнасці працы.

Навуковая важнасць слоўніка заключаецца ў наступным:

1. Слоўнік Ціхінскага – самы грунтоўны збор беларускай лексікі XIX ст. (нават у параўнанні са слоўнікам Насовіча).

2. Упершыню ў гісторыі беларускай лексікаграфіі праведзена фанетычна дакладнае адлюстраванне асаблівасцей беларускай мовы (аканне, яканне, дзеканне, цеканне). “Мы ведаем па слоўніку вымаўленне такой значнай колькасці слоў у шматлікіх гаворках Беларусі, якую нам не дае ніякая другая праца канца XIX і пачатку XX ст.” [6, л. 27].

3. Слоўнік ахоплівае лексіку усіх слаёў тагачаснага беларускага грамадства. Праца Ціхінскага – своеасаблівы слоўнікавы летапіс грамадскага жыцця фарміравання беларускай нацыі.

4. Распрацоўваюцца этымалогіі да слоў іншамоўнага паходжання, якія былі вядомыя беларусам і ўжываліся імі ў канцы XIX ст. Гэта дае магчымасць прасачыць ступень іншамоўнага ўплыву на беларускую лексіку, асаблівасці ўзаемаўплыву беларускай, польскай і рускай моў.

Варта дадаць, што праца Ціхінскага адыграла важную ролю пры стварэнні перакладных слоўнікаў наступных стагоддзяў. Так, напрыклад,

М. Байкоў і С. Некрашэвіч, складаючы ў 1925 годзе “Беларуска-расійскі слоўнік” (Мн., 1926), шырока выкарыстоўвалі матэрыялы Я. Ціхінскага, пра што сведчыць спецыяльная паметка пры многіх словах (напр.: **абгаворвацца** – быць предметам разговора. *С. Ц. [4, с. 9]; паціснуцца* – пажатыся (*Паціснуцца за руку. С. Ц. 112 ст. [4, с. 229]*) і непасрэднае выказванне М. Байкова ў артыкуле “Сучасны стан і перспектывы слоўнікавай працы на месцах БССР” [3, с. 124].

Літаратура

1. *Анічэнка, У.В.* Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў: вучэб. дапаможнік / У.В. Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1978. – 94 с.
2. *Байкоў, М.Я.* Слоўнікавая праца ў беларускай мове / М.Я. Байкоў // *Лінгвістыка 1920-х: тэрміналогія, лексыкаграфія, правапіс, фармаваньне літаратурнай мовы* / уклад. С. Запрудзкі // *ARCHE*. – 2010. – №11 (98). – С. 109 – 126.
3. *Байкоў, М.Я.* Сучасны стан і перспектывы слоўнікавай працы на месцах БССР / М.Я. Байкоў // *Асвета*. – 1927. – №2. – С.124.
4. *Байкоў, М.Я.* Беларуская-расійскі слоўнік [факсім. выд.] / М.Я. Байкоў, С.М. Некрашэвіч. – Мінск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1993. – 360 с.
5. *Берков, В.П.* Двухязычная лексикография: Учебник / В.П. Берков. – М.: ООО «Транзиткнига», 2004. – 240 с.
6. *Вяржбоўскі, А.* Пошукі трэба працягваць... (рэцэнзія на рукапісны слоўнік Я. Ціхінскага) / А. Вяржбоўскі // *БДАМЛМ*. – Ф. 12 – Воп. 1. – Д. 622. – Л. 23 – 31.
7. *Гуліцкі, М.Ф.* 3 лексыкаграфічных набыткаў (перакладны трохмоўны беларуска-польска-рускі слоўнік Я. Ціхінскага) / М.Ф. Гуліцкі // *Беларуская мова*. – 1983. – Вып. 8. – С. 111–119.
8. *Насовіч, І.І.* Слоўнік беларускай мовы [факсім. выд.] / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 792 с.
9. *Ціхінскі, Я.* *Biélaruska-polska-rasijski sloŭnik* / Я. Ціхінскі // *Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс)*. – F21 – Vnt. 929.
10. *Ціхінскі, Я.* *Biélaruska-polska-rasijski sloŭnik* / Я. Ціхінскі // *Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс)*. – F21 – Vnt. 930.
11. *Ціхінскі, Я.* *Biélaruska-polska-rasijski sloŭnik* / Я. Ціхінскі // *Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс)*. – F21. – Vnt. 931.
12. *Ціхінскі, Я.* *Biélaruska-polska-rasijski sloŭnik* / Я. Ціхінскі // *Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс)*. – F21 – Vnt. 932.
13. *Ціхінскі, Я.* *Biélaruska-polska-rasijski sloŭnik* / Я. Ціхінскі // *Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс)*. – F21 – Vnt. 933.
14. *Ціхінскі, Я.* *Biélaruska-polska-rasijski sloŭnik* / Я. Ціхінскі // *Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Літоўскай АН (Вільнюс)*. – F21 – Vnt. 934.